

Limba română în *Dictionnaire Étymologique Roman DÉRom* (< *Romanisches Etymologisches Wörterbuch REW*)¹

Cristina FLORESCU

1. Introducere

În luna februarie 2007 a fost aplicat, în cadrul unui protocol al cercetării franco-germane în științe umane și sociale, sub forma unui consorțiu internațional, proiectul *Dictionnaire Étymologique Roman* (DÉRom). *Première phase : le noyau panroman*. Partea franceză a sesiunii de aplicații a fost susținută (cu evaluarea și administrarea dosarelor intrate în concurs) de Agence Nationale de la Recherche ANR, partea germană de *Deutsche Forschungsgemeinschaft* DFG.

Aprobarea proiectului a fost dată la sfârșitul anului (în decembrie), însă echipa de cercetare se angajase deja în lucru, asumându-și riscurile unei respingeri a proiectului. Situația se datora în mod special efortului depus de cei doi directori de proiect: Eva Buchi (ATILF și Universitatea din Nancy) și Wolfgang Schweickard (Universitatea din Saarbrücken). Așa se explică faptul că lansarea proiectului s-a făcut încă din septembrie 2007, la al XXV-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică (CILPR XXV), desfășurat la Universitatea Leopold-Franzen din Innsbruck. Proiectul a fost întâmpinat de specialiști cu deosebit interes.

Cărui fapt i se datorează acest interes? Respectiv, ce reprezintă DÉRom?

2. Motivații ale unui nou REW

Între anii 1911 și 1920, unul dintre cei mai mari lingviști-romaniști, Wilhelm Meyer-Lübke, încheia prima redacție a uneia dintre cele mai importante lucrări lexicografice a limbilor romanice, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* (REW). Au urmat două reeditări, dintre care ultima, realizată între anii 1930-1935, a fost adăugită și completată de autor, redacție care a păstrat structura, pricipiile și materialul inițial completat, corijat și adus bibliografic la zi.

Se va împlini curând un secol de când REW reprezintă un permanent punct de reper pentru lingvistica mondială preocupată de diacronia limbilor romanice. În mod logic, faptele de limbă au evoluat mult, ca material, tehnică și principii. Max Pfister reamintează în (Chambon, Sala 1998: 987) că REW reflectă starea cercetării lingvistice de până în anul 1930, înainte de publicarea unor lucrări esențiale astăzi în domeniul romanisticii: dicționarul etimologic al limbii franceze (Wartburg ș. a., 1922-2002), al limbii sarde (Wagner 1960-1964), cele două lucrări lexicografice ale lui Corominas: aceea a limbii spaniole și, în general, a graiurilor iberice (Corominas, Pascual 1980-1991) și aceea a limbii catalane (Corominas 1980-2001).

¹ Deosebite mulțumiri lingvisticei Eva Buchi pentru lectura avizată făcută acestui material.

Realizarea unor lucrări lexicografice etimologice și a unor dicționare tip tezaur, studiul limbilor romanice în general (tratate de romanistică, istorii ale limbilor și graiurilor romanice, ediții ale unor manuscrise esențiale pentru cultura filologică, etimologii semnificative etc.), toate acestea au modificat mult perspectiva asupra obiectului de studiu.

Nevoia prelucrării actualizate a acestei cantități impresionante de material lingvistic a dus, începând mai ales cu Piel (1961) (care a realizat una dintre primele analize ale problemei de față puse în cadru modern), la o serie de propuneri și discuții punctuale în acest sens.

Toate limbile romanice cuprindeau informații etimologice, corecții și completări REW², esențialmente noi, care modificau substanțial informațiile din respectivul lexicon. Metoda introspecției lingvistice evoluase spectaculos. Aspecte esențiale pentru romanistică, precum chestiunea protoromanei, aceea a cuvintelor reconstruite sau a raportului dintre literar și oral în limba latină, erau (re)aduse în discuția specialiștilor³. Cu toate acestea, se întvedea cu relativă dificultate o întreprindere care să îmbine, într-un nou dicționar etimologic al limbilor romanice, nevoile atât de diversificate ale romanisticii.

Formula unui nou REW este definitiv pusă în ecuația lingvisticii europene în cadrul mesei rotunde numite semnificativ: « È oggi possibile o augurabile un nuovo REW ? » (cf. Chambon, Sala Marius 1998). Intervenția de atunci a lui Max Pfister și concluziile lui Jean-Pierre Chambon se găsesc printre punctele de plecare pentru DÉRom. De altfel, alături de Günter Holtus, Jean-Pierre Chambon se ocupă, în cadrul actualului proiect, de reconstrucția și sinteza romanică, iar Max Pfister face parte din echipa care și-a luat în sarcină revizia Iteloromaniei.

În articolul sugestiv intitulat *Romanistique et étymologie du fonds lexical héréditaire : du REW au DÉRom (Dictionnaire Étymologique Roman)* (Buchi, Schweichard 2008), autorii (care reprezintă conducerea dicționarului), conchid: „REW funcționează ca un punct de referință care permite să apară tot ceea ce concepția succesorului său [DÉRom] are mai novator”⁴. Prin urmare, deși cu titulatură diferită, bazat pe tehnici computaționale moderne, noul dicționar etimologic al limbilor romanice își extrage pricipiile, materialul și motivațiile⁵ esențiale din ființa lexicografică și lingvistică a REW.

Dintre limbile romanice cu un număr relativ mare de vorbitori, limba română pune și pune încă probleme diatopice și diafazice speciale⁶. Plasată în extremul est al arealului romanic, limba română dispune abia de puțin timp de informațiile lingvistice și lexicale extinse, rezultate din alcătuirea unui lexicon tezaur. (Se cunoaște situația *Dicționarului Tezaur al Limbii Române* editat sub egida Academiei, lucrare care, în diverse forme, poate pune deja la dispoziția specialistului informații

² Cf. Graur 1937 și Frățilă 1994, ca să ne limităm numai la două studii punctuale întreprinse în secolul al XX-lea privind aspecte ale limbii române în REW.

³ Cf. și Fischer 1969, Iliescu 1970, Müller 1987, Dardel 1996, Pfister 2003.

⁴ «Le REW fonctionne comme un point de référence permettant de faire ressortir ce que la conception de son successeur a de plus novateur» (Buchi, Schweichard 2008: §2).

⁵ În concluziile mesei rotunde (cf. Chambon, Sala 1998: 1015), Jean-Pierre Chambon ia în discuție și motivația etică a necesității realizării unui nou REW.

⁶ Cf. și prezentarea făcută de Ioana Vintilă Rădulescu în Chambon, Sala 1998: 1011-1015.

despre toate cuvintele limbii române atestate în mod semnificativ, în funcție de criteriile lexicografice ale respectivului lexicon academic). De asemenea, nu a fost publicat încă Dicționarul Etimologic al Limbii Române.

Așa se explică, printre multe alte cauze, de ce, adesea, considerații de tipul: „cuvânt panroman, cu excepția românei” au circulat excesiv. Nu au lipsit niciodată studiile punctuale, atenționările și completările analitice. Eforturile multor lingviști români (Andrei Avram, Mioara Avram, Al. Graur, Maria Iliescu, G. Ivănescu, Marius Sala, Ioana Vintilă Rădulescu ș.a.), focalizate pe aspecte recuperatorii care decurgeau din materialul și tehnica vechiului REW, au reprezentat rezolvări lingvistice de substanță.

3. Conținutul proiectului DÉRom

Aducerea la zi a informației de specialitate este unul dintre țelurile lucrării. În actualul DÉRom sunt cuprinse cercetări ca acelea menționate mai sus, inclusiv analize și cercetări de ultimă oră, desfășurate în toată Romania în măsura în care echipa de lucru are cunoștința de cât mai multe (de preferat *toate*) studiile care cuprind demonstrații și informații etimologice valabile din punct de vedere științific.

Proiectul, care are așadar ca scop realizarea unui nou REW, respectiv a unui dicționar etimologic al limbilor romanice actualizat și profund personalizat, pleacă de la câteva principii de lucru funcționale și decelate cu acribie în același timp.

3.1. DÉRom: un dicționar alcătuit pe baza metodei gramaticii comparate-reconstrucție

Lucrarea pleacă de la o suită de principii selectate din literatura de specialitate preocupată de eficiența metodei gramaticii comparate-reconstrucție. În studiul *Pratique étymologique en domaine (gallo-)roman et grammaire comparée-reconstruction* (Chambon, sub tipar), se reamintește faptul că un cuvânt moștenit este transmis prin tradiție orală și că nu ar trebui cercetat, în mod logic și elementar, într-un corpus de texte scrise, oricare ar fi acesta. În continuare, lingvistul francez subliniază că, de când se cercetează în mod științific etimologia cuvintelor, stabilirea etimoanelor cuvintelor moștenite din latină corespunde aceluia segment al cercetării etimologice care coincide cu gramatica comparată-reconstrucție a vorbitorilor romani (din Romania).

În acest areal, comparația-reconstrucție este singurul procedeu de care dispune etimologul pentru a câștiga pe axa oralității profunzimea istorică necesară, convenabilă, posibilă. Este vorba de acea profunzime corespunzând numai cu aproximație aceleia alese de tradiția cercetării și lexicografiei. Această etapă reconstructivă constrânge etimologul să renunțe la clasică analiză contrastivă dintre propria sa limbă și limba latină scrisă, dând prioritate trecerii obligatorii prin analiza ansamblului tuturor vorbitorilor din întreaga familie lingvistică romanică.

En bref, l'étymon d'un mot héréditaire – mot oral transmis par tradition orale – ne saurait être recherché, par définition, dans quelque corpus écrit que ce soit. [...] Le seul moyen de faire venir à l'existence l'étymon (oral) d'un mot héréditaire est de le *reconstruire* sur la base de la *comparaison* entre formes *orales* affines [...]. Qu'on nous pardonne donc d'énoncer ce truisme: l'établissement des étymons des mots

héréditaires correspond au segment de la recherche étymologique où celle-ci coïncide avec la grammaire comparée-reconstruction des parlers romans. Dans ce secteur, la comparaison-reconstruction est la seule procédure dont dispose l'étymologiste pour gagner sur l'axe de l'oralité la profondeur historique convenable (correspondant approximativement à celle choisie par la tradition de la recherche et de la lexicographie). Cette étape reconstructive contraint l'étymologiste, s'il ne s'occupe que d'une seule langue ou d'un seul groupe des langues, à rompre le face-à-face entre « ma » langue (ou son groupe) et le latin écrit en faveur d'un passage obligé par l'ensemble des parlers de la famille (Chambon, sub tipar: § 3).

Vom prelua – adaptând în continuare – spusele lui Jean Pierre Chambon⁷, subliniind că, privind faptele analitice și din perspectiva limbii române, atunci când se studiază etimologia lexicului viu al limbii noastre se face, în egală măsură, și lingvistică romanică.

Din acest principiu central al DÉRom decurge întreaga structură științifică și organizatorică a proiectului.

3.2. Lucrul se desfășoară în echipă

Fără a se uita sfatul dat de Max Leopold Wagner (care afirma, acum mai bine de jumătate de secol, că, dintre disciplinele lingvisticii, etimologia este cu certitudine marcată, în mod decisiv, de personalitatea cercetătorului), toate opiniile romaniștilor la ora actuală converg spre ideea că o întreprindere ca aceea a realizării unui nou REW depășește cu mult forța vitală a unui singur cercetător. Exemplul și argumentația lui Max Pfister, inițiatorul și coordonatorul dicționarului *Lessico etimologico italiano* (lexicon a cărui realizare este în plină desfășurare, cu o primă parte a volumelor deja publicată) (cf. Pfister, Schweichard 1979), sunt printre cele mai edificatoare.

3.3. Echipa de lucru

Echipa este formată din lingviști francezi, germani, austrieci, elvețieni, italieni, spanioli și români, specialiști romaniști; în multe cazuri, s-a preferat colaborarea cu specialiști ai fiecărei limbi romanice în parte, optându-se pentru lingviști antrenați în lucrări lexicografice de anvergură.

Membrii echipei sunt grupați în patru categorii:

1) echipa de redactori: Marta Andronache (ATILF și Universitatea din Nancy), Luca Bellone (Universitatea din Turin), Éva Buchi (ATILF și Universitatea din Nancy), Victor Celac (post-doctorand la ATILF, Nancy), Yan Greub (Fonds National Suisse), Christoph Groß (post-doctorand la Universitatea din Saarbrücken), Maria Iliescu (Universitatea din Innsbruck), Johannes Kramer (Universitatea din Trier), Stella Medori (Universitatea din Corsica), Jan Reinhardt (Universitatea Tehnică din Dresda), Michela Russo (Universitatea Paris 8), Uwe Schmidt (post-doctorand la Universitatea din Saarbrücken), Wolfgang Schweichard (Universitatea din Saarbrücken);

⁷ Chambon, sub tipar: § 3.

2) echipa de revizie: *reconstrucție și sinteză romanică* – Jean-Pierre Chambon (Universitatea Paris-Sorbona), Günter Holtus (Universitatea din Göttingen); *Romania de Sud-Est* – Wolfgang Dahmen (Universitatea din Jena), Cristina Florescu (Institutul de Filologie Română, Academia Română – Iași), Eugen Munteanu (Universitatea din Iași); *Italoromania* – Rosario Coluccia (Universitatea din Lecce), Anna Cornagliotti (Universitatea din Turin), Max Pfister (Universitatea din Saarbrücken); *Galoromania* – Jean-Paul Chauveau (ATILF și Universitatea din Nancy); *Iberoromania* – Maria Reina Bastardas i Rufat (Universitatea din Barcelona), Myriam Benarroch (Universitatea Paris-Sorbona), Ana Isabel Boullón Agrelo (Universitatea din Santiago de Compostela), Ana María Cano González (Universitatea din Oviedo), Fernando Sánchez Miret (Universitatea din Salamanca), André Thibault (Universitatea Paris-Sorbona);

3) responsabil de încadrarea informatică: Gilles Souvay (ATILF și Universitatea din Nancy);

4) echipa de documentare: Pascale Baudinot (ATILF și Universitatea din Nancy), Simone Traber (Universitatea din Saarbrücken);

Limita dintre echipa redactorilor și cea a revizorilor nu este fixă, o serie de revizori angajându-se în redactarea unor articole.

3.4. Comunicarea computațională

Munca este gestionată computațional, unul dintre modele fiind TLFi. Comunicarea și transmiterea informațiilor se face prin internet, întâlnirile semestriale fiind pregătite minuțios. S-au desfășurat astfel două întâlniri: prima, informativă, la Innsbruck, la CILPR XXV, cea de-a doua întâlnire reprezentând și primul atelier de lucru care a avut loc anul acesta, în iunie, la Nancy – în cadrul ATILF. Următorul atelier de lucru este programat pentru ianuarie 2009, la Saarebruck.

3.5. Structura articolelor

Fiecare lemă (element panroman identificat prin metoda specifică, gramatica comparată-reconstrucție), este introdus prin asterisc (semnul cunoscut al elementelor lingvistice reconstruite).

Fiecare intrare corespunde unui articol lexicografic alcătuit din două părți: prima parte – corpul lexicografic propriu-zis, tehnic, sintetic – este alcătuită conform unor norme riguroase și cuprinde evidența minuțios actualizată a tuturor formelor lingvistice prototipale (cu prima lor atestare) din fiecare limbă / grai romanic(ă) (sunt marcate excepțiile de la regulile fonetice istorice clasice); urmează o a doua parte a articolului, analitică, în care sunt dezvoltate comentarii esențiale înțelegerii și descrierii evoluției fiecărui element considerat semnificativ pentru respectivul grup romanic lematizat. Aici apar concentrate lexicografic o serie de observații conexe și de natură semantică. Se încearcă (și se reușește, după părerea noastră) o mai mult decât necesară completare a lexicografiei etimologice romanice care, în mod evident, are carențe la nivelul comparativismului semantic.

3.6. Nomenclatura

Dacă, din punctul de vedere al intensității analitice, DÉRom își depășește cu mult predecesorul, în privința nomenclaturii (a clasicei liste de cuvinte) lucrarea

actuală este mai redusă, propunându-și să se oprească numai asupra lexicului ereditar stabilit de Fischer în 1969 (*Fondul panroman*) la un număr de 488 de lexeme. Această reducere ține cont de stadiul actual al altor lucrări în domeniul romanisticii⁸ care, prin natura obiectului lor de analiză, dezvoltă și rezolvă independent, cu minuție, o serie de aspecte pe care vechiul REW le cuprindea în paginile sale: elemente deonomastice, elemente de adstrat, de superstrat. În privința lexicului protoroman regional (elementele specifice numai unei zone romanice), studiul acestuia va reprezenta o etapă ulterioară, un viitor proiect în continuarea celui actual.

Primul articol finalizat DÉRom cu acces liber *on line* este : */kad-e-/ « tomber » (Eva Buchi). Documentația *on line* acoperă toate articolele prevăzute pentru a fi redactate în primul an al proiectului, în 2008. De asemenea, au fost până acum deja redactate, urmând să suporte etapele ulterioare de revizie și finalizare, articolele: */akuil-a/ (REW₃ s.v. *aquila*) (Yan Greub), */ann-u/ (REW₃ s.v. *annus*) (Victor Celac), */dēke/ (REW₃ s.v. *dēcēm*) (Myriam Benarroch), */fēn-u/ (REW₃ s.v. *fēnum*) (Jan Reinhardt), */ka'ball-a/ (REW₃ s.v. *cabālla*), */ka'ball-u/ (REW₃ s.v. *cabāllus*) (Ana Maria Cano González), */karpin-u/ (REW₃ s.v. *carpinus*), */kas'tani-a/ et */kas'tini-a/ (REW₃ s.v. *castanea/castinea*) (Stella Medori), */laks-a-/ (REW₃ s.v. *laxāre*) (Cristina Florescu), */lēnd-/ (REW₃ s.v. *lens, lēnde / lēndīne / *lēndōne / *lēndīte*) (Luca Bellone), */persik-u/, */pesik-u/ et */pesk-a/ (REW₃ s.v. *pērsica/pessica*) (Maria Reina Bastardas i Rufat), */pont-e/ (REW₃ s.v. *pons, pōnte*) (Marta Andronache), */somm-u/ (REW₃ s.v. *sōmnus*) (Ana Isabel Boullón Agrelo).

Situl proiectului, mereu actualizat, poate fi consultat la adresa: <http://www.atilf.fr/DERom>

Bibliografie

- Buchi, Schweickard 2008: Éva Buchi, Wolfgang Schweickard, *Romanistique et étymologie du fonds lexical héréditaire : du REW au DÉRom (Dictionnaire Étymologique roman)*, 16 mai 2008, Colloque international *La romanistique dans tous ses états* (Universitatea Montpellier III/Béziers).
- Buchi, Schweickard: Éva Buchi, Wolfgang Schweickard, *À la recherche du protoroman : objectifs et méthodes du futur Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom)*, in *Actes du XXVe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Innsbruck, 3-8 septembre 2007)*, Tübingen, Niemeyer (sub tipar).
- Chambon, Sala 1998: Jean-Pierre Chambon, Marius Sala, (dir.), *Tavola rotonda. È oggi possibile o augurabile un nuovo REW?*, in Ruffino Giovanni (éd.), *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Università di Palermo 18-24 settembre 1995)*, Tübingen, Niemeyer, 3, p. 983-1023.
- Chambon 2007: Jean-Pierre Chambon, *Remarques sur la grammaire comparée-reconstruction en linguistique romane (situation, perspectives)*, in *Mémoires de la Société de linguistique de Paris* 15, p. 57-72.
- Chambon (sub tipar): Jean-Pierre Chambon, *Pratique étymologique en domaine (gallo-) roman et grammaire comparée-reconstruction. À propos du traitement des mots héréditaires dans le TLF et le FEW*, in: [volume de mélanges en l'honneur d'un collègue].

⁸ Cf. mai ales Schweickard (1997-).

- Corominas, Pascual 1980–1991: Joan Corominas, José Antonio Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 volume, Gredos, Madrid.
- Corominas 1980–2001: Joan Corominas, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 volume, Barcelone, Curial.
- Dardel 1996: Robert de Dardel, *À la recherche du protoroman*, Tübingen, Niemeyer.
- Iancu 1969: Iancu Fischer, *Fondul panroman*, în Ion Coteanu (coord.), *Istoria limbii române*, 2, București, Editura Academiei Române, p. 110-116.
- Frățiță 1994: Frățiță Vasile, *Aggiunte romene al REW. Nuove parole di origine latina*, în *Medioevo romanzo*, 19, Bologna, anno XIX, p. 325-344.
- Graur 1937: Alexandru Graur, *Corrections roumaines au REW*, in „Bulletin linguistique”, 5, p. 80-124.
- Iliescu 1970: Maria Iliescu, *Encore à propos des mots «reconstruits» et des mots «attestés»*, în „Revue roumaine de linguistique”, 15, p. 465-469.
- Müller 1987: Müller Bodo, *Das Lateinische und das Latein der etymologischen Wörterbücher der romanischen Sprachen*, în Dahmen Wolfgang et alii (éd.), *Latein und Romanisch. Romanistisches Kolloquium I*, 311-322, Tübingen, Narr.
- Piel 1961: Josef Maria Piel, *De l’ancien REW au nouveau REW*, în *Lexicologie et lexicographie françaises et romanes. Orientations et exigences actuelles (Strasbourg, 12-16 novembre 1957)*, Paris, Éditions du CNRS, p. 221-239.
- Pfister 2003: Max Pfister, *Problemggeschichte der romanistischen etymologischen Forschung*, în Ernst Gerhard, Gleßgen Martin-Dietrich, Schmitt Christian & Schweickard Wolfgang (éd.), *Romanische Sprachgeschichte. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen*, 1, Berlin & New York, de Gruyter, p. 309-318.
- Pfister, Schweickard 1979–: Max Pfister, Wolfgang Schweickard, (dir.) *Lessico etimologico italiano*, Wiesbaden, Reichert.
- Pfister 1997–: Wolfgang Schweickard, *Deonomasticon Italicum. Dizionario storico dei derivati da nomi geografici e da nomi di persona*, Tübingen, Niemeyer.
- Wagner 1960–1964: Max Leopold Wagner, *Dizionario etimologico sardo (DES)*, 3 volumes, Heidelberg, Winter.
- Wartburg et alii 1922–2002: Walther von Wartburg et alii, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes (FEW)*, 25 volume, Bonn, Heidelberg, Leipzig-Berlin, Bâle, Klopp, Winter, Teubner, Zbinden.

Le roumain dans le Dictionnaire Étymologique Roman DÉRom (*< Romanisches Etymologisches Wörterbuch REW*)

Ce travail présente la structure générale et les premiers acquis du projet *Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom)*. *Première phase: le noyau panroman*, qui se veut l’héritier du *Romanisches Etymologisches Wörterbuch (REW)*. L’objectif principal de ce projet soutenu par l’Agence Nationale de la Recherche et la Deutsche Forschungsgemeinschaft (2008-2010), consiste „à reconsidérer, à la lumière des acquis factuels et méthodologiques de la recherche en linguistique historique romane actuelle, les quelque 500 bases étymologiques communes à l’ensemble des langues romanes et d’en présenter l’analyse phonologique, sémantique et historique sous une forme lexicographique-informatique”. En tant que langue romane du Sud-Est la mieux décrite, le roumain occupe une place importante dans le projet.

Iași, România